

НАШ ЈЕЗИК

XXIV/4—5

**БЕОГРАД
1980.**

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXIV (нова серија)

Св. 4—5

СА Д Р Ж А Ј

О аспектима семантичке анализе (ТАТЈАНА БАТИСИЋ) . . .	183—216
Гласовне промене у проклизи у српскохрватском језику на основу експерименталних истраживања (ЗОРКА КАШИЋ) . . .	217—246
О варијантама једне речи (БРАНИСЛАВ МИЛАНОВИЋ) . . .	247—260
О једном глаголу на -ати са двојаком основном презента (ПЕТАР БУКАНОВИЋ)	261—265
Стилистичке вриједности личног имена у прози Хасана Кикића (АСИМ ПЕЦО)	266—271
Двојаки облици глагола мрети/мријети (МИТАР ПЕШИКАН)	272—275
Одговор на једно питање (МИТАР ПЕШИКАН)	276—277
Регистар	279—291

ГЛАСОВНЕ ПРОМЕНЕ У ПРОКЛИЗИ У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ НА ОСНОВУ ЕКСПЕРИМЕНТАЛНИХ ИСТРАЖИВАЊА

Гласови, као најмање језичке јединице, постају у говору у потпуности функционални тек када у речима ступе једни са другима у додир. Изузетак су једино неки везници и неки предлози. Речи саме за себе не чине праву комуникацију (изузимајући непотпуне реченице) него и оне ступају у везу стварајући најмање потпуне говорне јединице — реченице.

„У везаном говору не ређају се, наиме, гласови један до другог, такав би говор био исувише монотон, недовољно изразит и непрегледан. Стварни говор распада се пре свега на одељке различите дужине, у чијим границама се поједини гласови редовно спајају у тесно повезане групе; то има често за последицу знатне измене у њиховој природи. Највиши принцип при оваквој промени положаја говорних органа је да се они изврше колико је могуће лакше и брже, а да при томе не наступи значајна измена у акустичком утиску. У говору даје се стога предност оним покретима који се при промени положаја говорних органа врше са најмањим могућим утрошком енергије. Из тога је јасно да један од основних чинилаца у говору представља тенденција за уштедом енергије, односно олакшањем изговора. Тиме што се артикулације двају суседних гласова до извесне мере преплићу, тј. док још једна траје, друга већ делимично почиње, уштеђује се време. Зато при прелазу из једне артикулације у другу настају различита одступања због тога што неки од говорних органа или остају у једном положају дужи него што би требало или заузму пре времена положај за потоњи глас.“¹

Када се говори о саображавању артикулације двају суседних гласова, онда се најчешће мисли на гласове унутар једне речи. Међутим, у говорном низу и гласови с краја једне и по-

¹ Бранко Милетић: Основи фонетике српскога језика, Београд, 1960, стр. 49.

четка наредне речи могу утицати један на други. Да ли ће у таквим случајевима доћи до стварног утицаја једнога гласа на други, зависи од низа чинилаца: од брзине говора, од интонације, од припадности говорника овоме или ономе говорном типу. Хоће ли се, и у коликој мери, извршити гласовне промене, зависи и од тога да ли две суседне речи чине једну акценатску целину или свака од њих има свој акценат.

Треба напоменути да неће било која два гласа када се нађу у додиру утицати један на други, тј. најчешће сусрећемо промене када су један поред другог гласови који припадају скупини сличној по природи.

Предмет овог рада је анализа гласовних промена у проклизи, тј. у додиру гласова с краја проклитике (неакцентованог предлога) и следеће акцензоване речи.

Циљ рада је да се на основу експерименталних истраживања покаже које се гласовне промене у проклизи сусрећу у стандардном српскохрватском језику.

II ДОСАДАШЊИ РАДОВИ О ГЛАСОВНИМ ПРОМЕНАМА У ПРОКЛИЗИ

Говорећи о гласовним променама унутар једне речи, многи филолози су напомињали да се неке гласовне промене могу извршити и у говорном низу када две речи дођу у додир.

О гласовним променама у проклизи писао је Вук Караџић у Рјечнику из 1818. године: „Она се слова онако претварају не само у једној ријечи кад дођу једно пред друго, него и из двије ријечи кад је једно до другог, н.п. говори се *ш њим, ш људима, ж ђаком, з Богом, бес посла, бес коња, прет кућом, о' Дунава, и' Земуна, пре тобом* итд.“²

Вук у овом додатку не помиње да је то веза неакцентоване и акцензоване речи, али је занимљиво да су тог типа сви примери које је навео.

Радован Кошутић се у Граматици руског језика, говорећи о правилима за изговор руских гласова, осврће на проблематику српскохрватског језика. Говори о понашању два једнака сугласника када се нађу један поред другог (наводи примере проклитике и акцензоване речи: *од дѣдѣ = дѣдѣ, из зѣмљѣ = изѣмљѣ* и тврди да се они у српскохрватском језику стапају у један, за разлику од руског у коме се два једнака гласа чују као један дуг ако су оба фрикативи или сонорни (ако нису *б, п, д, т, г, к*). Код експлозивних је дужина привидна, јер експлозивни, као тренутни гласови, не могу бити дуги. По њему у том слу-

² Вук Ст. Караџић: Српски рјечник, Беч, 1818, стр. LXXI.

чају дужину чини мала почивка која настаје испред изговарања експлозивног сугласника, пошто су говорни органи прекинули ток ваздушне струје и на томе месту преградили усну дупљу. Он ове гласове назива привидно дугим (али опет тврди да су такви у руском, а да у српскохрватском нису). Наводи Кошутећ и пример једначења по звучности после кога долази до стапања и удвајања сугласника (*из сѡбѣ = ѡсобѣ; нѡс зѡвити = нѡс зѡвити*).³

На основу наведених примера могло би се закључити да Кошутећ сматра да је после једначења по звучности дошло до стапања у један глас када је у питању проклиза, а до удвајања када се додирују две акцентоване речи.

И Милан Решетар говори о дугим сугласницима који настају при додиру две речи: „Још више дугих сугласника има када је која ријеч само синтактички спојена с приједлогом, па ту мислим да је Кошутећ пошао предалеко; он, наиме, узимље да од два једнака или изједначена сугласника буде увијек само један обичан (кратак).“⁴

Појаву гласовних промена у проклизи бележи Решетар у дубровачким споменицима од XIII до XV века у примерима: *г вогѣ, з воголѣ, з братомѣ, шт кнеза, нис потока, исѣ тѣрака, пот печатю*.⁵

До исте појаве долази и код чакавских писаца: *g bogu, g zetlji, g divi*.⁶

Овај проблем помиње и професор Михаило Стевановић: „У таквом (непрецизном) изговору имамо извршену асимилацију чак и у сантхију, у акценатским целинама од предлошких проклитика и речи на које се наслањају: *беж њега, ш њим, иж њих, ш њом* итд.“⁷

Ова напомена се односи на непрецизан изговор, јер овакве примере нећемо срести у стандардном језику, али следеће речи: „иако у говору чујемо: *прет кућом, ис куће, кот школе, з браћом, прет подне, сат сам дошао, з друговима* итд., — ми пишемо само *пред кућом, из куће, код школе, с браћом, пред подне, сад сам дошао, с друговима*“⁸ — говоре о томе да је једначење сугласника у оваквим примерима несумњиво и у стандардном језику.

³ Радован Кошутећ: Граматика руског језика (I Гласови), Београд.

⁴ Милан Решетар: Дури сугласници у српскохрватском језику, ЈФ, књ. II, св. 1—2, 1921, стр. 111—114.

⁵ Milan Rešetar: Die ragusanischen Urkunden des XIII—XV Jahrhunderts, A. sl. Ph., knj. XVII, 28—29.

⁶ Милан Решетар: Језик приморских лекционара, Рад, 136, 116.

⁷ Михаило Стевановић: Савремени српскохрватски језик, I, Београд, 1964, стр. 105.

⁸ Ibid.

Проблемом гласовних промена у сантхију бавио се професор Асим Пецо, и то: изговором звучних сугласника и појавом дугих сугласника. До резултата које износи дошао је на основу експерименталних истраживања. Он налази да: „исто онако као што унутар једне ријечи имамо једначење по звучности, ту гласовну појаву имамо и у сандхију, нарочито ако је у питању једна акценатска цјелина без обзира на границу слога.“⁹ У сантхију се сусрећу и сугласници који су настали као резултат обједињавања артикулационог процеса двају идентичних гласова. На основу кимографских траса констатује да прости сугласници имају просечно трајање краће од просечног трајања сугласника који су настали обједињавањем артикулације двају идентичних гласова.¹⁰

III МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА

Најважнији „апарат“ који служи сваком фонетичару је његов орган слуха, али сазнања о природи гласова не би била потпуна ако бисмо закључке заснивали искључиво на подацима које нам пружа наше уво. Апарати којима се служи експериментална фонетика пружају драгоцене податке о физиолошкој и акустичкој страни гласа, и тако потпуније верификују запажања фонетичара. Подаци које нам пружају апарати постају све савршенији и прецизнији што се више развијају техника и електроника.

Наши филозофи су, као што је већ речено, помињали да у проклизи долази до неких гласовних промена. Неке констатације су биле само на основу акустичног утиска, а неке су и експериментално доказане. Због тога је задатак овог рада да се на основу експерименталних истраживања утврди до којих све гласовних промена може доћи у проклизи.

Пре него што смо приступили експерименталном делу рада, сачинили смо узорак језичке грађе. Тај узорак су краће реченице у којима се сусрећу неакцентовани предлози и акцентоване речи са којима они чине акценатску целину. При избору предлога био је битан финални сугласник. Анализом предлога (неакцентованих и оних који могу бити акцентовани и неакцентовани) установили смо да се 16 гласова појављује у финалној позицији. На крају предлога сусреће се свих пет самогласника

⁹ Асим Пецо: Изговор звучних сугласника на крају ријечи у српско-хрватском језику, Зборник за филологију и лингвистику, IV—V, Нови Сад, 1961—1962.

¹⁰ Asim Peco: Les consonnes longues en serbocroate, Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg, No 8—9, 1960.

(а, е, и, о, у), сонатни в, ј, м, н, експлозивни сугласници г, д, к, фрикативни сугласници ж, з, с и х. Акцентована реч, испред које стоји предлог, почиње гласом за који се сматра да може утицати на промену гласа којим се завршава предлог. Да би за глас, који би према хипотези требало да у говору промени своју природу, постојао модел за поређење, реченице почињу истим гласом којим се завршава предлог.

Због техничких могућности апарата који је коришћен при анализи, изговор једне реченице није могао трајати дуже од 2,4 секунде. Иако кратак, тај говорни сегмент ипак је требало да има семантичку вредност да би био изговорен што природније.

Сачињене су четири групе реченица. У првој групи су реченице код којих акцентована реч почиње истим гласом којим се завршава предлог. У другој групи се предлози завршавају сугласницима г, д, ж, з, с, к и х, а акцентоване речи почињу било којим другим сугласницима чија је звучност фонолошки релевантна. У трећој групи акцентована реч почиње сугласником који се од сугласника у финалној позицији предлога разликује само по звучности. У четвртој групи реченица предлози се завршавају сугласницима с и з, а акцентоване речи почињу предњонепчаним сугласницима љ, њ, ж, ш, ч, ћ, џ и њ.

То су следеће реченице:

1. Ана се упути према атару.	16. Јаков стоји крај јаблана.
2. Амбар је иза Авале.	17. Ми смо сви осим Марка.
3. Ана силази са Авале.	18. Може ли неко осим мене.
4. Енвер стиже пре Едине.	19. Наиђе након нашег славља.
5. Ено их више електране.	20. Нико ван нас не зна.
6. Ето их ниже епископије.	21. Нада оде изван Неготина.
7. Илија дође уочи имендана	22. Горан је због грађе дошао.
8. Иде тамо ради извештаја.	23. Данас је насред друма био.
9. Ово баци преко ограда.	24. Дарко је био код друга.
10. Они ће доћи око осам.	25. Дан проведе поред друма.
11. Онда су дошли до Осиека.	26. Деда седи испод дуда.
12. Он прође мимо општине.	27. Далеко је испред Дучића.
13. Онда говорисмо о одреду.	28. Дођоше изнад дедина и мања.
14. Ускоро ће бити у ували.	29. Далеко је од других.
15. Вашар је против ваше навике.	30. Жика иде дуж живице.
	31. Зова расте из зида.
	32. Зими остане без залихе.
	33. Хоће врх хриди црне.

*

1. Горан због тога страда.
2. Говоре да је због *напрати*.
3. Гордана се због себе сти-ди.
4. Гоца је овде због *ципела*.
5. Годинама се због *чаира* споре.
6. Гладују због *Њетка*.
7. Гојко због *шапата* испаш-та.
8. Дрво вири *испод снега*.
9. Данас лети *изнад куће*
10. Дара шета *изнад поште*.
11. Даска је *испод ћепенка*.
12. Данас су *изнад Фоче*.
13. Да ли видиш *изнад хра-ста?*
14. Да ли је *изнад црепа?*
15. Дај ми то *изнад чаше*.
16. Доћи ће *изнад шуме*.
17. Данас је *отишао од куће*.
18. Додај ми *корпу од пружа*.
19. Да ли је *плетеш од сла-ме?*
20. Далеко је то *од ћуприје*.
21. Данас вози *од Фоче*.
22. Да ли ће се *одвојити од храма?*
23. Да ли је *кров од црепа?*
24. Давид се не види *од чађи*.
25. Деда се *одвоји од шуме*.
26. Жарко тражи *дуж кана-ла*.
27. Живица се *налази дуж пута*.
28. Жика иде *дуж слива*.
29. Жицу ће *вући дуж Таре*.
30. Жели да иде *дуж ћуприје*.
31. Живко тражи *дуж Цети-не*.
32. Жарко тражи *дуж чаира*.
33. Зоран је *изишао из куће*.
34. Звали су га *из поште*
35. Зова расте *из трња*.
36. Звонко дође *из Фоче*.
37. Звоно *изнесе из храма*.
38. Зашто је *отишао из цар-ства?*
39. Зиму чекају *без куће*.
40. Знаш ли *наћи без плана?*
41. Зашто *нестаде без трага?*
42. Зар не можеш *без фудба-ла?*
43. Зеца је *уловио без хајке*.
44. Зна да су *деца без ципела*.
45. Сања *увек иде с бабом*.
46. Сад је *с болом у души*.
47. Стиже *тамо с Гојком*.
48. Сишао је *с грања*.
49. Стално ће *бити с дедом*.
50. Сутра ће *доћи с даром*.

*

1. Горан због *куге* дође.
2. Дође *светло усред тмине*.
3. Да ли ће *стати код Темзе?*
4. Доле је *испред треће куће*.
5. Деда *изиђе испод трема*.
6. Дарко *стаде испред трња*.
7. Да ли је *сад изнад Таре?*
8. Да ли је то *од трске?*
9. Жарко *иде дуж шатора*.
10. Зимус *дође из Сјенице*.
11. Због тога *остаде без сна*.

*

1. Знаш ли да је то из жлеба?	15. Знали су да ће остати без ћурке.
2. Зоран је из Ђаковице.	16. Сутра иде с Ђорђем.
3. Зашто вади из љуске?	17. Сада другује с Љерком.
4. Земљу је донео из њиве.	18. Само што дође из њиве.
5. Зрно смо узели из чаше.	19. Сви су пошли с њим.
6. Злато је узео из ћошка.	20. Сад је стално с Ћебеџијом.
7. Зашто просипаш из цака?	21. Сутра ћеш га видети с Ћебетом.
8. Зимом доносе из шуме.	22. Сутра ће отићи с чичом.
9. Зоран ради без жара.	23. Славко другује с чашом.
10. Зар ћеш ићи без Љерке?	24. Сиђе с џомбастог пута.
11. Зашто идеш без њих?	25. Средом се појављује с џаком.
12. Зденка је без шарма.	
13. Зар си опет без чешља?	
14. Здравко дође без цака.	

Пошто је, како је већ речено, циљ овога рада анализа гласовних промена у проклизи у стандардном српскохрватском језику, настојали смо да у избору субјеката чији ће се говор анализирати изаберемо оне који говоре стандардним српскохрватским језиком. Требало је да субјекти потичу из зоне новоштокавских говора, а поред тога да имају језичко образовање. Због тога смо изабрали студенте Филолошког факултета, професоре српскохрватског језика и једног спикера Радио-Београда.

Реченице су пред микрофоном у студију Лабораторије за експерименталну фонетику Филолошког факултета у Београду изговарали:

1. Слободанка Поповић из Требиња
2. Славица Вујовић из Београда
3. Вера Милутиновић из Чачка
4. Јованка Танкосић из Чачка
5. Владан Продановић из Власенице
6. Чедомир Пита из Никшића
7. Петар Кашић из Београда
8. Милан Стакић из Београда
9. Бранислав Мирчетовић из Београда

Снимљен је говор девет субјеката, а за анализу је коришћена 1081 реченица.¹¹

¹¹ Студио у коме је снимљен узорак језичке грађе израђен је на стандардни начин. Основни акустички параметар — време реверберације

При избору грађе за акустичку анализу на сонографу била су нам битна два момента:

1. квалитет снимљеног материјала, јер се само квалитетно снимљен говор може успешно анализирати на сонографу,
2. изговор субјеката, јер изговор који по било коме критеријуму одступа од стандарда није предмет овог рада (нису предмет овога рада ни случајеви у којима су неки од наведених предлога акценатовани, иако то није одступање од стандарда).

Настојали смо да буду заступљени типични примери из све четири групе реченица пошто смо на основу анализе гласова који се могу наћи један поред другог у проклази и на основу

— који карактерише сваки простор за снимање и одређује квалитет студија био је 0,3 секунде, што обезбеђује верност снимљеног говора.

Апаратура за снимање имала је висок квалитет. Коришћени су динамички микрофони АМРЕХ (тип 803) са карактеристиком директивности у облику кардиоиде. Регистровање говорног сигнала изведено је магнетофоном АМРЕХ професионалног типа, а употребљена је магнетофонска трака SCOTCH. При снимању постигнут је потребан квалитет снимљеног материјала. Верност и разумљивост говора биле су потпуне, динамика скоро неизмењена, а равноправно су регистроване за анализу све фреквенције у широком опсегу од 40 до 15 хиљада херца.

Анализа је извршена у Лабораторији за акустику Електротехничког факултета у Београду под руководством др Петра Правице. За ову анализу је коришћен спектрални анализатор — СОНОГРАФ. То је аудио-фреквентни спектрални анализатор који графичким путем приказује сваки тип комплексног звука у опсегу од 85 до 800 херца. Резултат анализе извршене овим сложеним електронским инструментом је сонограм. На сонограму се у три димензије приказује разложен анализирани звук. Фреквенција се наноси на ординату (вертикална оса), време на апсцису (хоризонтална оса), а интензитет је представљен зацрњењем самога записа. Овај сонограф, поред тога, располаже додацима помоћу којих се може издвојено посматрати зависност амплитуде од фреквенције у одабраном тренутку и посебно регистровати укупна звучна енергија у зависности од времена (Amplitude Display). С обзиром на то да је за препознавање гласа значајан податак промена укупне звучне енергије, може се на сонограм нанети и крива тоталне амплитуде што је у неколико случајева и рађено.

Задатак овога рада је што верније праћење спектра гласова, и зато је филтрирање изведено помоћу филтра (Band selector) ширег опсега (Wide band) од 300 Hz.

Нивои улазног сигнала (Record Level) и сигнал за анализу (Reproduce Level) остваривани су на стандардни начин при чему се водило рачуна да не дође до изобличавања. Коришћена је карактеристика Н—S као што је и предвиђено за анализу говора. Фреквентна скала је у свим случајевима била линеарна (Frequency Scale Linear), пошто нису постојали разлози за развлачење опсега нижих фреквенција што карактерише логаритамску скалу. Постављање зацрњења, које се ручно изводи, коришћено је приликом цртања сонограма, као што се то обично ради. Постављено је одређено зацрњење (Mark Level) пре почетка анализе и задржавано тако током целог филтрирања одређене секвенце.

Технички подаци добијени су од др Петра Правице, професора Електротехничког факултета.

акустичког утиска поставили задатак да покажемо да ли у проклизи може доћи до:

а) обједињавања артикулационог процеса двају идентичних гласова у контакту,

б) једначења сугласника по звучности,

в) обједињавања артикулационог процеса двају сугласника у контакту који се међусобно разликују само по звучности,

г) једначења сугласника по месту творбе и

д) обједињавања артикулационог процеса сугласника који настају у резултату једначења по месту творбе.

Према овим критеријумима за анализу су коришћене 342 реченице које су са магнетофона преснимаване на диск сонографа.

IV РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

1. Обједињавање артикулационог процеса двају идентичних гласова у контакту

Због природе гласова и начина њихове творбе, у говору се врло ретко сусреће удвајање гласова. Када се створе такви услови, онда најчешће долази до обједињавања артикулационог процеса. На који ће начин доћи до те појаве зависи од природе гласа.

1.1. Самогласници

Самогласници су звучни гласови приликом чије артикулације се ствара систем резонатора од ларинкса до усана у којима се концентрише и појачава акустичка енергија карактеристична за самогласник који се изговара, тзв. формант. Сваки од ових гласова има три главна концентрата акустичке енергије, тј. по три форманта, што значи да три резонатора истовремено учествују у обликовању акустичке структуре једног самогласника. То су резонатори који се формирају у ждреоној дупљи, задњем делу усне дупље и предњем делу усне дупље.

Самогласници се међусобно разликују по акустичком утиску, на основу унутрашњег односа и фреквенцијског распореда форманата. Фреквенцијски положај форманата варира у толерантном фреквенцијском подручју. Ови гласови се реализују до 3500 Hz, тј. у ниском и средњем говорном подручју.¹²

¹² Спасенија Владисављевић: Поремећаји говора у школске и предшколске деце, Савез друштава дефектолога Србије, Београд, 1977, стр. 21.

У српскохрватском језику се ретко два идентична самогласника изговарају један поред другог (изузев случајева када сваки од њих има посебну функцију, као на пример *црноока*). Ако се унутар речи ипак нађу у таквој позицији они се редовно сажимају у један глас.

У овом раду је испитивана појава два идентична самогласника у контакту, од којих један припада неакцентованом предлогу, а други акцентованој речи. Испитивањем је обухваћено свих пет самогласника.

1.1.1. *Самогласник а*. Два самогласника *а* у додиру анализирана су у примерима према *атару*, са *Авале* (у реченицама *Ана се упути према атару*, *Ана силази са Авале*). За сваки пример анализирано је по девет сонограма.¹³ На основу добијених резултата видимо да се ова два гласа, када се у проклизи нађу у контакту, могу изговорити на два начина:

а) као два гласа, иако није направљена потпуна пауза међу речима,¹⁴

б) извршено је сажимање у једно дуго *а* које је по трајању у просеку двоструко дуже од трајања истог гласа на почетку реченице.

Наиме, просечно трајање гласа *а* на почетку реченице *Ана силази са Авале* је 110 милисекунди, а просечно трајање дугог *а* које је настало у резултату обједињавања артикулације у истој реченици је 213 милисекунди. У примеру *Ана се упути према атару* просечно трајање тог гласа на почетку реченице је 85 милисекунди, а просечно трајање дугог *а* у проклизи је 190 милисекунди. Сажимање је извршено у изговору осам субјеката.

1.1.2. *Самогласник е*. Појава обједињавања артикулације ова два гласа анализирана је у примеру *пре Едине* (у реченици *Ен-вер стиже пре Едине*). Резултати показују слично стање као и за самогласник *а*, тј.:

а) изговорена су два гласа, а границу међу њима показује смањен интензитет фонационе струје,

б) извршено је сажимање у један дуг вокал, али он не траје двоструко дуже од вокала са почетка реченице.

Просечно трајање гласа на почетку реченице у овом примеру је 110 милисекунди, а просечно трајање гласа који је настао

¹³ Сонограми на основу којих се дошло до резултата истраживања не могу бити објављени због технике штампања овог часописа.

¹⁴ На сонограмима се у овим случајевима види да ток ваздушне струје између артикулације ових двају гласова није прекинут, али се исто тако види да је изразито смањен интензитет те струје.

сажимањем је 170 милисекунди. До обједињавања артикулације дошло је у изговору осам субјеката.

1.1.3. *Самогласник и*. Када су се два гласа *и* нашла у додиру у примеру *ради извештаја* (у реченици *Иде тамо ради извештаја*) сонограми показују да су их субјекти изговорили на три начина:

а) као два гласа са потпуним прекидом тока фонационе струје између њих,

б) као два гласа између којих није потпуно прекинут ток фонационе струје, само му је смањен интензитет и

в) као један дуги глас чије је трајање у просеку двоструко дуже од трајања гласа на почетку реченице.

У изговору седам субјеката дошло је до обједињавања артикулације, а просечно трајање тог дугог гласа је 160 милисекунди, док је просечно трајање гласа *и* на почетку реченице 80 милисекунди.

1.1.4. *Самогласник о*. На основу наших резултата види се да и за ова два гласа у проклизии у примеру *преко ограде* (у реченици *Ово баџи преко ограде*) постоји двојак начин изговора:

а) као два гласа између којих није прекинут ток фонационе струје, него је само смањен интензитет,

б) као један дуги глас чије је трајање двоструко дуже од трајања истог гласа на почетку реченице.

За анализу обједињавања артикулације ових двају гласова имали смо један пример у коме се предлог *о* налазио између две речи од којих се претходна завршавала самогласником *о*, а наредна почињала тим истим гласом (у реченици *Онда говорисмо о одреду*). На основу добијених сонограма за овај пример може се видети да су три субјекта изговорила сва три гласа одвојено, а код шест субјеката је дошло до обједињавања артикулације. Као резултат је добијен дуги глас који у просеку траје четири пута дуже од гласа *о* на почетку реченице.

1.1.5. *Самогласник у*. И за овај глас резултати су слични као и за наведене вокале. Анализиран је пример *у ували* (у реченици *Ускоро ће бити у ували*), а на основу добијених сонограма можемо видети да постоји двојак начин изговора:

а) као два гласа без потпуног прекида тока фонационе струје,

б) као један дуги глас чије је трајање у просеку двоструко дуже од истог гласа на почетку реченице.¹⁵

¹⁵ Глас који је служио као модел за поређење дужине трајања вокала који је настао у резултату обједињавања артикулационог процеса налазио се на почетку реченице и био је под истим акцентом као и вокал

*

На основу изложених резултата може се закључити да два идентична самогласника када се нађу у контакту тако што један припада предлогу, а други акценгованој речи, могу у говорном низу дати један дуг глас који настаје као резултат обједињавања артикулационог процеса. Трајање дугог самогласника је двоструко дуже од трајања једноставног гласа на почетку реченице. Овакво стање је утврђено у изговору већине субјеката. Међутим, чињеница да је за сваки пример постојао и друкчији изговор (који није према нашем утиску звучао неприродно), говори о томе да обједињавање артикулационог процеса у оваквим случајевима није обавезно. Још један податак то поврђује, а то је да неки субјекти у једном случају обједињују артикулацију, а у другом не.

1.2. Сонанти

При творби сонаната фонациона струја наилази на делимичну препреку, али она и поред тога пролази релативно слободно. Због теснаца се ствара шум, али отвор је већи него код фрикативних сугласника па се шумни спектар сонаната меша са елементима вокалности.

За сонанте *в* и *ј* је карактеристично да се приближавају вокалима (најзатворенијим вокалима *у* и *и*). У акустичком ефекту који производе чује се истовремено вокалска боја и врло слабо трење. Недостатак јачег трења, који је последица тога што ваздух пролазећи кроз сразмерно велики отвор, не наилази ни на какву препреку, чини карактеристичан шум ових гласова најмање изразитим од свих сонаната. Због тога се често називају полувокалима.¹⁶

Акустичка структура ових гласова дистрибуира се у ниском и средњем фреквенцијском подручју. (Понекад је доста тешко утврдити на сонограму да ли се ради о сонанту или вокалу. На сонограму на који је нанета крива тоталне амплитуде пре би се рекло да је реч о вокалу *и* него о сонанту *ј*.)

И сонанти *н* и *м* су по својим акустичким обележјима слични вокалима, јер имају формантску структуру која је прожета елементима основног ларингалног тона.

на почетку акценговане речи уз коју је стајао предлог. Изузетак чини пример *Енвер стиже пре Едине*, па се у овом примеру и добијени резултати донекле разликују од осталих.

¹⁶ Бранко Милетић: Основи фонетике српског језика, Београд, 1960, стр. 22.

„Ови гласови представљају синтезу ларингалне звучности, полувокалних елемената и слабог шума.“¹⁷

Ни два идентична сонанта се у српскохрватском језику, по правилу, не изговарају један поред другог у оквиру једне речи. Изузетак чине речи са два акцента, као: најјачи, најјужнији, најједноставнији и сл.

Ми смо анализирали појаву два идентична сонанта у контакту. До контакта тих гласова дошло је у говорном низу. Један глас је припадао предлогу, а други акцентованој речи уз коју тај предлог стоји. Анализирани су сонанти *в*, *ј*, *м* и *н*.

1.2.1. Сонант *в*. За анализу обједињавања артикулације два идентична гласа *в* коришћена су само два сонограма (остали због техничких недостатака нису могли бити коришћени). Анализиран је пример *против ваше* (у реченици *Вашиар је против ваше навике*). На једном сонограму виде се форманти само једнога гласа који траје 70 милисекунди. Исто толико траје и глас *в* у речи *навике* у истој реченици код истог субјекта, а глас *в* на почетку реченице траје знатно краће — 40 милисекунди.

И на другом сонограму се види да је дошло до обједињавања артикулације, тај глас траје 70 милисекунди, док друга два гласа *в* у изговору истог субјекта у истој реченици трају по 100 милисекунди.

1.2.2. Сонант *ј*. У примеру *крај јаблана* (у реченици *Јаков стоји крај јаблана*) сви наши субјекти изговарали су само један глас који у просеку траје 90 милисекунди колико је и просечно трајање гласа на почетку реченице.

1.2.3. Сонант *м*. Појава обједињавања артикулационог процеса у проклизи за овај глас анализирана је у примерима *осим Марка* и *осим мене* (у реченицама *Ми смо сви осим Марка* и *Може ли неко осим мене*).

У првом примеру наши субјекти су на два начина изговорили ова два гласа:

а) један субјект је изговарао један глас који траје 90 милисекунди, колико код истог субјекта траје и *м* у иницијалној позицији реченице,

б) остали субјекти су обједињавали артикулацију а као резултат је добијен један дуг сонант *м*. Глас *м* у почетку реченице у изговору осам субјеката у просеку је трајао 66 милисекунди, а дуго *м* у проклизи 110 милисекунди.

У другом примеру је код свих субјеката дошло до појаве дугог *м* у проклизи које у просеку трају 110 милисекунди, а *м* у иницијалној позицији реченице траје 60 милисекунди.

¹⁷ Спасенија Владисављевић: Поремећаји говора у школске и предшколске деце, Савез друштва дефектолога Србије, Београд, 1977, стр. 21.

1.2.4. Сонант *н*. Понашање ова два гласа у контакту у говорном низу анализирано је у примеру *ван нас* (у реченици *Нико ван нас не зна*). На основу сонограма се види да је код свих наших субјеката дошло до обједињавања артикулационог процеса при чему је добијен један дуги сонант *н* који у просеку траје 125 милисекунди, док исти глас на почетку реченице траје 80 милисекунди.

*

На основу изнетих резултата за сонанте који су у проклизии дошли у додир могло би се закључити следеће. Најчешће у говорном низу долази до обједињавања артикулације таква два идентична гласа. Може се у таквим случајевима изговорити уместо два само један глас чије трајање није продужено, а може доћи и до појаве гласа продужене артикулације. Ти дуги гласови трају краће од двоструког трајања једноставних сонаната.

1.3. Експлозивни сугласници

Заједничка особина свих експлозивних сугласника је стварање преграде помоћу говорних органа ради краткотрајног заустављања ваздушне струје, после чега следи нагло отварање преграде, тзв. експлозија.

У акустичком погледу за време трајања оклузије настаје потпуна тишина, када се изговарају безвучни, а при изговору звучних чује се рад гласница, како за време оклузије тако и за време краткотрајне експлозије. Заустављање ваздушне струје се после наглог отварања преграде јавља као прасак слабијег интензитета који се простире по целом фреквенцијском спектру стварајући у одређеним фреквенцијским подручјима мале, карактеристичне концентрате акустичке енергије.¹⁸

У оквиру једне речи у нашем језику не сусрећемо удвојене експлозивне сугласнике сем у сложеницама типа *наддруштвени*, где сваки део сложенице чува своје значење. Ако у оквиру речи дође до услова за удвајање ових гласова, онда се на том месту изговара само један, а тако се и пише. Међутим, у говорном процесу може доћи до ситуације када се једна реч завршава експлозивним сугласником, а наредна почиње тим истим гласом. Ми смо испитивали шта се дешава када два идентична експлозивна сугласника дођу у додир тако што један припада

¹⁸ Спасенија Владисављевић: Поремећаји говора у школске и предшколске деце, Београд, 1977, стр. 21.

предлогу, а други акцентованој речи. Испитивани су сугласници *г* и *д*.

1.3.1. *Експлозивни сугласник г*. Обједињавање артикулације анализирано је у примеру због грађе (у реченици *Горан је због грађе дошао*). У изговору свих наших субјеката дошло је до појаве једног дугог гласа у проклизи који у просеку траје 110 милисекунди. Продужавање артикулације извршено је тако што је продужено време трајања оклузије. Просечно трајање овога гласа на почетку реченице је 83 милисекунде.

Време продужавања оклузије код свих наших субјеката је доста уједначено.

1.3.2. *Експлозивни сугласник д*. Анализиран је пример испод дуда (у реченици *Деда седи испод дуда*). На сонограмима се види да су сви субјекти изговарали један глас продужене артикулације који у просеку траје 135 милисекунди, док једноставно *д*, које се у истој реченици појављује три пута, траје у просеку 80 милисекунди.

*

На основу изнетих резултата може се закључити да долази до обједињавања артикулационог процеса двају идентичних експлозивних сугласника када се нађу у контакту тако што један припада предлогу, а други акцентованој речи. При томе настаје један сугласник продужене артикулације, чије је трајање у просеку краће од двоструког трајања једноставног експлозивног сугласника у истој реченици код истог субјекта. До продужавања артикулације долази на тај начин што се продужава оклузија.

1.4. Фрикативни сугласници

Гласови ове групе стварају се преко теснаца који формирају разни делови говорног апарата. Акустичка структура ових гласова разликује се од осталих сугласника због присуства континуираног шума. Што је отвор мањи у акустичкој структури има више шума који се налази у подручју високе фреквенције (од 5000 до 12000 Hz).

Фрикативи се разликују један од другог по фреквенцијском опсегу и концентратима акустичке енергије, интензитета и трајању фрикации, и по компоненти основног ларингалног тона.

Када се два идентична фрикативна сугласника нађу у проклизи један поред другог, онда се они у говорном низу, на основу резултата нашег истраживања, могу изговорити различито.

1.4.1. *Фрикативни сугласник ж*. Када се два идентична сугласника *ж* нађу један поред другог, а један од њих је финални глас предлога а други почетни глас акцентогене речи, као у примеру *дуж живице* (у реченици *Жика иде дуж живице*), на основу резултата нашег истраживања могу се у говорном низу понашати тројако:

а) Могу објединити артикулацију, а резултат тог обједињавања је сугласник продужене артикулације. На основу сонограма седам наших субјеката установили смо да глас *ж* на почетку реченице траје у просеку 100 милисекунди, а продужени глас, који је настао обједињавањем артикулације у проклизи, у просеку траје 150 милисекунди.

б) Могу објединити артикулацију и као резултат дати један глас који траје исто онолико колико и глас *ж* код истог субјекта у иницијалној позицији реченице, тј. 100 милисекунди.

в) Може доћи до удвајања ових сугласника, на тај начин што се изговарају два гласа, а између њих не долази до потпуног прекида, него се јавља један вокални елеменат у коме су изражени први и други формант који се разликују од форманата било ког српскохрватског вокала. Трајање ова два гласа у додиру није исто. Глас *ж* којим почиње акцентована реч траје 100 милисекунди, колико траје исти глас на почетку реченице. Међутим, глас којим се завршава предлог траје нешто краће, 70 милисекунди.

1.4.2. *Фрикативни сугласник з*. Ова два гласа у додиру у проклизи анализирана су у примеру из *зида* (у реченици *Зова расте из зида*). На основу наших резултата види се да се могу изговарати на два начина.

а) Код осам субјеката дошло је до обједињавања артикулације и тако је добијен један дуг сугласник који у просеку траје 132 милисекунде. Просечно трајање гласа *з* на почетку те реченице је 95 милисекунди, што значи да је време продужавања фрикации краће од трајања гласа у иницијалној позицији реченице.

б) Само у једном случају појавило се двоструко трајање гласа у проклизи, тј. глас у иницијалном положају реченице код истог субјекта траје 125 милисекунди, а глас који је добијен обједињавањем артикулације траје 250 милисекунди.

1.4.3. *Фрикативни сугласник х*. Када су се у проклизи наша ова два идентична сугласника у примеру *врх хриди* (у реченици *Хоће врх хриди црне*) на основу наших резултата видимо да је могућ тројак начин изговора.

а) Код седам субјеката су обједињене артикулације и добијен један продужен сугласник чије је просечно трајање 140

милисекунди. Просечно трајање гласа у иницијалној позицији нисмо могли са сигурношћу утврдити. Једино се на једном сонограму може видети да тај глас на почетку реченице траје 90 милисекунди,

б) код једног нашег субјекта видимо у овој ситуацији удвојене сугласнике без икакве паузе међу њима,

в) један субјекат је направио паузу између две речи, па имамо потпуну артикулацију и једног и другог гласа.

*

На основу добијених резултата за појаву обједињавања артикулације два идентична фрикативна сугласника у проклизи можемо закључити да се у том случају они могу изговарати на више начина:

а) могу објединити артикулацију па да се добије један глас продуженог трајања које је краће од двоструког трајања једнога гласа,

б) могу (у мањем броју случајева) објединити артикулацију па да се добије дуг сугласник који траје исто онолико колико је двоструко трајање једнога гласа,

в) могу објединити артикулацију па да се добије један глас чије трајање није продужено,

г) могу се са паузом изговорити обе речи тако да су артикулације оба гласа потпуне.

Међутим, највећи број наших субјеката показује тенденцију ка обједињавању артикулације у један глас продуженог трајања које је краће од двоструког трајања тог истог гласа на почетку реченице.

2. Једначење сугласника по звучности

Звучност односно беззвучност гласова зависи од тога да ли гласнице активно учествују у њиховом стварању.

Када се два сугласника неједнаке звучности нађу у говору један поред другог онда они саображавају своју артикулацију на тај начин што се делимично асимилују, тј. претходни једначи своју звучност према наредном. Ако је претходни глас у скупу беззвучан, а наредни звучан, онда приликом изговора гласнице почињу да трепере и кад се изговара претходни глас који је у другим позицијама беззвучан. И обрнуто, ако је наредни звучан, а претходни беззвучан, приликом изговора таквог скупа гласни-

це престају да трепере и када се изговара глас који је иначе у другим позицијама звучан. У стандардном српскохрватском језику има 20 звучних гласова, али звучност није код свих фонолошки релевантна. Звучност вокала и сонаната је неутрална, тј. они својом звучношћу не утичу на промену звучности гласова који се налазе испред њих.

Фонолошки је релевантна звучност правих сугласника који су акустички шумови.¹⁹

Једначење по звучности у оквиру једне речи је несумњиво, та појава се бележи и у писму (сем неких изузетака). Како је већ речено, помињали су наши фонетичари да до овакве појаве може доћи у говорном низу када два сугласника неједнаке звучности дођу у додир тако што се једним завршава претходна реч, а следећа почиње другим. То је и експериментално доказано. Експериментално је потврђена и чињеница да су вокали и сонанти фонолошки неутрални када је у питању звучност.²⁰

Због тога у овом раду, приликом сачињавања узорка језичке грађе, нису узети ни вокали ни сонанти. Настојали смо да покажемо на овим примерима до које мере сугласници различити по звучности утичу својом звучношћу један на други. Пошто је према начину сачињавања узорка језичке грађе постојао велики број реченица у којима су се могли посматрати различити видови једначења по звучности, снимљено је 400 таквих реченица. Међутим, због ограничених техничких могућности нису све те реченице анализирани на сонографу. Због тога што се на сонограму најбоље може видети граница између фрикативних и експлозивних сугласника, анализирани су примери где су се у проклизи нашао два гласа неједнаке звучности од којих је један фрикативни, а други експлозивни сугласник.

Свих 400 реченица је неколико пута пажљиво преслушавано и на основу акустичког утиска може се закључити да се у највећем броју случајева у проклизи гласови асимилују по звучности.

Основни ларингални глас (тј. звучност која је резултат рада гласница) је код људи различите висине и креће се од 80 до 350 Hz. Код мушкараца се ларингални глас обично налази од 80 до 180 Hz, а код жена је знатно виши и креће се од 200 до 350 Hz. Висина основнога гласа зависи од дужине гласница и величине ларингалног простора.

¹⁹ М. Стевановић: Савремени српскохрватски језик, I, Београд, 1964, стр. 100.

²⁰ А. Пецо: Изговор звучних сугласника на крају речи у српскохрватском језику, Зборник за филологију и лингвистику. IV—V Нови Сад, 1961—1962.

Присуство звучности можемо пратити на сонограму. Налази се при самом дну слике у зони ниске фреквенције. Да бисмо били сигурни да је звучност присутна, односно да је нема, можемо зону ниске фреквенције поредити са зоном ниске фреквенције звучног или беззвучног пара тога гласа, који се налази у иницијалној позицији реченице.

2.1. Звучни — беззвучни

У примеру *дуж канала* (у реченици *Жарко тражи дуж канала*) на свих девет сонограма види се да је извршена асимилација по звучности. Од самог почетка артикулације фрикативног сугласника у проклизи гласнице су престале да трепере. Да ларингални глас није присутан сведочи нам и поређење са гласом *ж* у почетку реченице код кога се може видети присуство звучности.

И у примеру *из поште* (у реченици *Звали су га из поште*) такође се фрикативни глас *з* изједначио по звучности са беззвучним експлозивним сугласником *п*. На свим сонограмима, за овај пример, види се да није у проклизи за овај глас присутна ларингална звучност, док се такође на свим сонограмима види присутна та компонента код гласа *з* у иницијалној позицији реченице.

У примеру *без трага* (у реченици *Зашто нестале без трага?*) на осам сонограма види се да је извршена асимилација по звучности у потпуности, а у изговору једног субјекта гласнице су трепериле на почетку артикулација да би негде око половине престале.

*

На основу изнесених резултата могли бисмо закључити следеће: ако се два сугласника од којих је један звучан, а други беззвучан нађу у говорном низу један поред другог тако што је звучни завршни сугласник предлога, а беззвучни почетни сугласник акцентоване речи, они се најчешће једначе по звучности тако што се оба изговарају без учешћа гласница.

2.2. Беззвучни — звучни

У примеру *с болом* (у реченици *Сад је с болом у души*) на осам сонограма види се да је извршена асимилација по звучности. Гласнице су трепериле од самог почетка артикулације гласа у проклизи.

На једном сонограму види се једна занимљива појава. Ту је делимично извршена асимилација по звучности, али прогресивна. Глас *с* је остао непромењен, приликом његове артикулације у проклизи није дошло до појаве ларингалног гласа као што те појаве нема ни код идентичног гласа у почетку реченице. До делимичне промене је дошло код наредног експлозивног сугласника *б*. На почетку оклузије при артикулацији овога гласа гласнице нису трепериле, а тек од половине трајања оклузије појављује се ларингални глас.

У примеру *с грања* (у реченици *Сишао је с грања*) има једна мало нејасна појава прогресивне асимилације по звучности (није реч о истом субјекту као у претходном примеру). Наиме, када се анализира спектар гласа *с* у проклизи, види се да је ларингални тон присутан на почетку отприлике до једне трећине трајања гласа. Друге две трећине су без присуства тога елемента, а при изговору следећег експлозивног гласа појавио се прасак јачег интензитета који је присутан по целом фреквенцијском спектру. На основу јачине тога праска могло би се закључити да је ту изговорено безвучно *к* а не звучно *г*.

У примеру *с дедом* (у реченици *Стално ће бити с дедом*) на осам сонограма видимо да је извршено једначење по звучности. На почетку реченице имамо групу *ст* где у зони ниске фреквенције нема на спектру никаквих елемената интензитета, а у проклизи се види на свих осам сонограма група *зд* у којој је очигледно присуство интензитета у зони ниске фреквенције, тј. присуство звучности.

На једном сонограму се види да није извршено једначење по звучности, али у овом примеру говорник је направио кратку паузу између предлога и акцентоване речи.

*

На основу добијених резултата могло би се закључити да се два сугласника неједнаке звучности (било да је скупина звучни — безвучни или безвучни — звучни), када се у говорном низу нађу један поред другог тако што је један финални сугласник проклитике, а други иницијални сугласник акцентогене речи, најчешће асимилију по звучности. Наравно, понеки изузетак сведочи о томе да та асимилација није обавезна.

3. Обједињавање артикулационог процеса двају сугласника у контакту који се разликују само по звучности

Када се два сугласника која се међусобно разликују само по звучности нађу један поред другог, они могу објединити артикулацију и дати као резултат само један сугласник који је према природи као други из те групе. Ако до такве појаве долази унутар једне речи, онда је то један сугласник чије трајање није продужено (као, на пример, *расећи* настало од *раз — сећи*).

Таква два гласа могу се један поред другог наћи и у говорном низу. У овом раду испитивани су у контакту сугласници слични по природи, а различити само по звучности. У додиру су се нашли на тај начин што је један припадао предлогу, а други акценатованој речи.

На основу добијених сонограма можемо видети да су се гласови *з* и *с* у примеру *без сна* (у реченици *Због тога остаде без сна*) у изговору свих девет субјеката асимиловали по звучности. Код седам субјеката нема од почетка изговора гласа у проклизи присуства ларингалне звучности, а код два субјекта на почетку артикулације другог *с*, које је настало као резултат обједињавања артикулације *з* и *с* око 20 милисекунди трепериле су гласнице, што се види по присуству интензитета у зони ниске фреквенције.

У резултату обједињавања артикулације ових двају гласова добијен је у изговору седам наших субјеката један дуг глас чије је просечно трајање 110 милисекунди, а просечно трајање једноставног гласа *с* у истој реченици је 87 милисекунди.

Један субјекат је изговорио дуг глас чије је трајање чак дужи од двоструког трајања једног гласа *с* у истој реченици (код овог субјекта глас *с* у средини реченице траје 100 милисекунди, а дуго *с* настало обједињавањем артикулације у проклизи траје 250 милисекунди).

У једном случају имамо удвојени сугласник *с*. На сонограму се види да је два пута узастопно поновљена потпуна артикулација гласа *с* без икаквог прекида између њих. А трајање овога гласа у све три позиције у реченици је по 90 милисекунди.

Сличну појаву имамо и у примеру *дуж шатора* (у реченици *Жарко иде дуж шатора*). Установљено је да су се гласови *ж* и *ш* асимиловали по звучности код осам субјеката и да су код свих осам ова два гласа објединила артикулацију и као резултат дала једно дуго *ш* чије је трајање краће од двоструког трајања неасимилованог *ж*. Глас *ж* на почетку реченице траје 86 милисекунди, а глас *ш* који је у проклизи настао као резултат

обједињавања артикулације гласова *ж* и *ш* траје у просеку 145 милисекунди.

Код једног субјекта није дошло ни до асимилације по звучности, а самим тим није могло доћи ни до обједињавања артикулације па су један поред другог изговорени и глас *ж* и глас *ш*.

*

На основу ових резултата може се закључити да два сугласника која се међусобно разликују само по звучности када се нађу у проклизу у додиру најчешће обједињавају своју артикулацију тако што се асимилирају по звучности (и то регресивном асимилацијом) и дају један сугласник продужене артикулације чије је трајање краће од двоструког трајања та два гласа изговорена појединачно. Додуше, не треба занемарити ни један случај када долази до асимилације по звучности, али не и до обједињавања артикулације, а ни (такође један случај) када не долази ни до асимилације по звучности, а самим тим ни до обједињавања артикулације.

4. Једначење сугласника по месту творбе

Када се сугласници *з* и *с* у говору нађу испред неког од предњонепчаних сугласника, они се начином артикулације асимилирају, мењају се у себи најсродније предњонепчане сугласнике *ж* и *ш*. Та промена настаје ради олакшања изговора због тога што се под утицајем положаја за суседни глас мења положај језика и усана, па се глас твори на месту артикулације другог, суседног гласа. Тиме се и сам глас потпуно или делимично мења прелазећи у други глас или стварајући нову варијанту. Ова гласовна промена се врши у оквиру једне речи у стандардном језику у примерима типа: *ражциллитати се, ижђикати, шчепати, шћућурити се, прошња, пажљив* и сл.²¹

Ова појава се у оваквим примерима бележи и у писму.

И у говорном низу могу се гласови *з* и *с* наћи у непосредном додиру са предњонепчаним сугласницима, на тај начин што један од ова два гласа припада предлогу, а акцентована реч почиње неким од предњонепчаних сугласника. Логично је очекивати да ће у таквим случајевима доћи до једначења по месту творбе. О томе говоре и резултати испитивања у овом раду.

²¹ Михаило Стевановић: Савремени српскохрватски језик, I, Београд, 1964, стр. 104.

4.1. Када се сугласник *з* нашао у проклизии испред предњонепчаног гласа *ђ* у примеру из *Ђаковице* (у реченици *Зоран је из Ђаковице*), на основу сонограма можемо видети следеће:

а) Код два субјекта је дошло до једначења по месту творбе. На сонограму се види да су се објединили шумни спектар гласа који је изговорен уместо гласа *з* и шумни спектар који се јавља као фрикативни елеменат у артикулацији гласа *ђ*; у овом случају је дошло до потпуног обједињавања тих шумних елемената, тако да нема елемената оклузије у африкати *ђ*.

б) Код осталих субјеката није дошло до једначења по месту творбе што се може видети ако се упореде шумни спектар гласа *з* који припада предлогу и гласа *з* из иницијалне позиције реченице; и једном и другом гласу фрикација је у зони фреквенције изнад 3500 Hz док је фрикација шумног елемента африкате *ђ* почела у нижим зонама изнад 2250 Hz.

4.2. Када се у говорном низу глас *с* нашао непосредно испред предњонепчаног гласа *ђ* у примеру с *Ђорђе* (у реченици *Сутра иде с Ђорђе*), на свим нашим сонограмима се види да је дошло до једначења по звучности. Код три субјекта није дошло до једначења по месту творбе. У тим случајевима се види да је спектар тога гласа у истој зони фреквенције као и спектар гласа *с* на почетку реченице, тј. изнад 3500 Hz, само је код гласа у проклизии присутна и ларингална звучност. Фрикативни елеменат африкате *ђ* и у овом случају налази се у нижој зони, почиње од 2600 Hz.

Код шест субјеката је дошло до једначења по месту творбе. На сонограмима се види да су концентрати акустичке енергије гласа који је настао у резултату асимилације по месту творбе распоређени на исти начин као и код фрикативног елемента африкате *ђ*, што значи да је на истом месту дошло до стварања теснаца. Ова два гласа налазе се на спектру у зони фреквенције изнад 2100 Hz, док се спектар гласа *с* у иницијалној позицији реченице налази изнад 3100 Hz.

На основу добијених резултата може се рећи да глас који је настао у резултату једначења по месту творбе није глас *ж*, већ глас који је сродан фрикативном елементу африкате *ђ*, тј. добијено је врло меко *ж*.

4.3. Када се глас *з* нашао у говорном низу испред предњонепчаног гласа *ћ* у примеру из *ћошка* (у реченици *Злато је из ћошка*), ова група субјеката га је изговарала на два начина. У једном случају није дошло до потпуног једначења по звучности, нити до једначења по месту творбе.

На сонограму се види да су до половине трајања овога гласа трепериле гласнице а затим престале, јер од половине се не види присуство ларингалне звучности. Концентрати акустичке енергије

је су распоређени као и код гласа *з* са почетка реченице. Спектар се налази у знатно вишој фреквенцијској зони него спектар фрикативног елемента африкате *ћ*.

Код осталих субјеката дошло је до једначења и по звучности и по месту творбе. На сонограмима се види да је на крају предлога безвучан глас јер у зони ниске фреквенције нема присуства основног тона. Фреквенцијски распоред спектра и концентрати акустичке енергије су идентични са фрикативним елементом африкате *ћ*. На сонограму се јасно види да се и фреквенцијски распоред спектра и концентрати акустичке енергије код гласа који је настао у резултату једначења по месту творбе разликују од истих елемената гласа *з* у почетку реченице и гласа *ш* у истој реченици. То значи да је изговорени глас врло меко *ш*.

4.4 У примеру с *ћебетом* (у реченици *Сутра ћеш га видети с ћебетом*), када се глас *с* нашао непосредно испред предњонепчаног *ћ* дошло је код свих субјеката до једначења по месту творбе. На сонограмима се види да је фреквенцијски ниво спектра и распоред акустичке енергије овога гласа исти као и код фрикативног елемента африкате *ћ*. Исто се тако види, поређењем са гласовима *с* из иницијалне позиције реченице и *ш* из исте реченице, да глас који је добијен у резултату једначења по месту творбе није *ш*, већ глас који је идентичан са фрикативним елементом африкате *ћ*, тј. врло меко *ш*.

4.5. Када се глас *с* нашао непосредно испред предњонепчаног сугласника *ч* у примеру с *чашом* (у реченици *Славко другује с чашом*) свих девет сонограма недвосмислено потврђује једначење по месту творбе. Поређењем изговореног гласа у проклзи са гласом *с* у иницијалној позицији реченице, видимо да се они разликују и по фреквенцији у којој се налази спектар и по концентратима акустичке енергије. Ти елементи су му исти као код фрикативног дела африкате *ч* и као код гласа *ш* у истој реченици, а то значи да је једначењем добијен глас *ш*.

4.6. У примеру из *чаше* (у реченици *Зрно смо узели из чаше*) такође је дошло до једначења по месту творбе. Ту је дошло и до једначења по звучности што се види по томе да у зони ниске фреквенције није присутан елемент акустичке енергије карактеристичан за ларингалну звучност. Да је недвосмислено постојање једначења по месту творбе види се по фреквенцијском распореду спектра и по концентратима акустичке енергије који су исти као код гласа *ш* у истој реченици и као код фрикативног дела африкате *ч*. Сви ти елементи се разликују код гласа *с* на почетку реченице, што значи да је у резултату једначења по месту творбе добијен глас *ш*.

4.7. У примеру без *цака* (у реченици *Здравко дође без цака*) глас *з* је дошао у непосредан додир са предњонепчаним гласом *ц*. У изговору свих наших субјеката дошло је до једначења по месту творбе. Види се на сонограмима да су фреквенцијски распоред спектра и концентрати акустичке енергије исти као код фрикативног елемента африкате *ц*, што значи да је у резултату једначења по месту творбе добијен глас *ж*.

4.8. Када се глас *с* нашао у говорном низу у непосредном контакту са предњонепчаним гласом *ц* у примеру *с цомбастог* (у реченици *Сиђе с цомбастог пута*), у говору свих девет субјеката дошло је до једначења по месту творбе. На сонограмима се види да је дошло до једначења по звучности и до усклађивања фреквенцијског распореда шумног спектра и концентрата акустичке енергије са фрикативним елементом африкате *ц*. У резултату једначења по звучности и по месту творбе добијен је глас *ж*.

4.9. Када се у говорном низу глас *з* нашао испред предњонепчаног гласа *љ* у примеру *из љуске* (у реченици *Зашто вади из љуске?*), у говору свих девет субјеката није дошло ни до каквих промена. То се може видети ако се овај глас упореди са истим гласом у иницијалној позицији реченице. И код једног и код другог гласа присутна је звучност, исти је фреквенцијски распоред спектра и концентрати акустичке енергије.

4. 10. У примеру *с Љерком* (у реченици *Сада другује с Љерком*) глас *с* се нашао испред предњонепчаног гласа *љ*. На свим нашим сонограмима видимо да није дошло ни до каквих промена.

4.11. Никаких промена нема ни код једног субјекта у примеру *из њиве* (у реченици *Земљу је донео из њиве*) када се глас *з* нашао у говорном низу испред предњонепчаног гласа *њ*.

4.12. Ни у примеру *с њим* (у реченици *Сви су пошлци с њим*) где је глас *с* дошао у контакт са предњонепчаним гласом *њ* нема у изговору наших субјеката никаквих промена.

*

На основу изнетих резултата можемо закључити да се гласови *з* и *с* када се у говорном низу нађу у контакту са предњонепчаним сугласницима *ђ*, *ћ*, *ц* и *ч*, ако је тај додир у проклизи, могу једначити са њима по месту творбе.

У изговору наших субјеката до тога чешће долази ако су ови гласови у контакту са предњонепчаним гласовима *ч* и *ц*. У резултату тога једначења добијају се гласови *ж* и *ш*.

Нешто ређе до једначења долази и испред *ђ* и *ћ*, али се онда као резултат добијају гласови *ж'* (врло меко *ж*) и *ш'* (врло меко *ш*).

На основу изговора наших субјеката можемо закључити да у проклизи испред предњонепчаних сонаната *љ* и *њ* не долази ни до каквих промена.

5. Обједињавање артикулационог процеса сугласника који настају у резултату једначења по месту творбе

Када се у говорном низу гласови *з* и *с* нађу испред предњонепчаних сугласника *ж* и *ш*, тако што се неким од два пискава завршава предлог, а акценгована реч почиње неким од шуштавих, они могу саображавати своју артикулацију.

5.1. Када се глас *з* нашао испред предњонепчаног гласа *ш* у примеру без *шарма* (у реченици *Зденка је без шарма*) на основу изговора наших субјеката види се да је дошло до обједињавања артикулације у један дуг глас *ш*. Анализа сонограма показује да је у овом примеру дошло до једначења по звучности, јер за разлику од гласа *з* у иницијалном положају реченице код кога је присутна ларингална звучност, код гласа у проклизи нема тог елемента. Исто тако се види да је и ниво фреквенције подешен према гласу *ш*, а такође и концентрација акустичке енергије. Као резултат обједињавања артикулационог процеса добијен је глас *ш* продужене артикулације који у просеку траје 130 милисекунди, док глас *з* на почетку реченице траје у просеку 65 милисекунди.

5.2. У примеру без *жара* (у реченици *Зоран ради без жара*) у контакт су у проклизи дошли гласови *з* и *ж*. Субјекти су овај пример изговарали двојако. Два субјекта су изговарала оба ова гласа један поред другога, а код осталих је дошло до обједињавања артикулације. Као резултат обједињавања добијен је глас *ж* продужене артикулације који у просеку траје 130 милисекунди. Просечно трајање гласа *з* на почетку реченице је 90 милисекунди.

*

На основу изложених резултата може се закључити да гласови *з* и *с* када се нађу у проклизи испред гласова *ж* и *ш* могу у резултату једначења по месту творбе објединити артикулацију. Ако до тога дође добија се један сугласник продуженог трајања.

V ОПШТИ ЗАКЉУЧЦИ

Анализа гласовних промена у проклизи у стандардном српскохрватском језику и резултати добијени експерименталним истраживањима омогућују да се изведу извесни општи закључци. Ове закључке треба примити са следећим резервама:

- а) говорни процес се одвијао у лабораторијским условима,
- б) закључци вреде за популацију из које је узорак узет и за време када је вршено испитивање.

Водећи рачуна о овим чињеницама можемо закључити:

1. До саображавања артикулације двају суседних гласова не долази само у оквиру једне речи. До те појаве може доћи и у говорном низу када два гласа дођу у додир на тај начин што један припада неакцентованом предлогу, а другим почиње акцентована реч уз коју тај предлог стоји.

2. У проклизи може доћи до обједињавања артикулационог процеса двају идентичних гласова. Ако до тога дође, у резултату обједињавања настаје:

а) при обједињавању артикулације самогласника један дуги глас чије је просечно трајање двоструко дуже од просечног трајања једноставног самогласника,

б) при обједињавању артикулације сонаната један глас продужене артикулације који је у просеку краћи од двоструког трајања једноставног сонанта,

в) при обједињавању артикулације експлозивних сугласника такође један глас продужене артикулације који је настао у резултату продужавања оклузије, а чије је трајање краће од двоструког трајања једноставног експлозивног сугласника,

г) при обједињавању артикулације фрикативних сугласника један глас продужене артикулације, који такође у просеку траје краће од двоструког трајања једноставног гласа.

3. У проклизи може доћи до једначења по звучности. Међусобно се по звучности асимилују прави сугласници, а звучност вокала и сонаната је неутрална.

4. Може доћи до обједињавања артикулационог процеса двају сугласника који се међусобно разликују само по звучности. До тога долази у резултату асимилације по звучности и тада се добија један сугласник продужене артикулације, чије је трајање у просеку краће од двоструког трајања једноставног сугласника.

5. У проклизи може доћи и до једначења по месту творбе. Ту појаву сусрећемо када се гласови *с* и *з* нађу испред предњонепчаних сугласника *ћ*, *ђ*, *ч* и *џ*. Када се сугласници *с* и *з* нађу испред предњонепчаних сугласника *ч* и *џ* у резултату једначе-

ња по месту творбе добијају се гласови *ш* и *ж*. А када се *с* и *з* нађу испред гласова *ћ* и *ђ*, у резултату тог једначења добијају се гласови *ш'* и *ж'* (врло меко *ш* и врло меко *ж*), тј. долази до једначења са фрикативним елементима африката *ћ* и *ђ*.

6. У проклизи не долази до једначења по месту творбе у случајевима када се гласови *с* и *з* нађу испред предњонепчаних сонаната *љ* и *њ*.

7. Може доћи до обједињавања артикулационог процеса идентичних сугласника насталих у резултату једначења по месту творбе. Тада се добија један сугласник продужене артикулације, чије је трајање краће од двоструког трајања једноставног сугласника.

8. Сви изнети закључци су само могуће појаве до којих је дошло у изговору највећег броја субјеката чији смо говор испитивали.

9. Гласовне промене не морају бити увек присутне што поврћују и одступања у изговору мањег броја наших субјеката.

10. Пошто гласовне промене у проклизи не утичу на промену значења датих говорних сегмената, можемо закључити да новонастали гласови нису и нове фонеме, него само позиционе варијанте основне фонеме.

ЛИТЕРАТУРА

- Артемов, А. В.: Экспериментальная фонетика, Москва, 1956.
- Белић, Александар: О књижевним језицима, ЈФ књ. 19, св. 1—4, Београд, 1951—1952, стр. 1—16.
- Белић, Александар: Основи историје српскохрватског језика, Фонетика, Београд, 1960.
- Белић, Александар: Савремени српскохрватски књижевни језик, Део I, Гласови и акценти, Београд, 1951.
- Белић, Александар: Акценатске студије, пос. изд. СКА XIII, Београд, 1914.
- Белић, Александар: О језичкој природи и језичком развоју, I, Београд, 1958.
- Бошковић, Радосав: Основи упоредне граматике словенских језика, I, Београд, 1968.
- Бугарски, Ранко: Језик и лингвистика, Београд, 1972.
- Даничић, Ђуро: Мала српска граматика, Беч, 1850.
- Даничић, Ђуро: Српски акценти, пос. изд. СКА LVIII, Београд, Земун, 1925.
- Илић, Милош: Комуникација и језик, Трећи програм, јесен 1972, Радио-Београд, стр. 43—61.

- Ивић, Милка: Правци у лингвистици, Љубљана, 1975.
- Јакобсон, Роман: Лингвистика и поетика, Београд, 1966.
- Јовић, Душан: Лингвостилистичке анализе, Београд, 1975.
- Караџић, Ст. Вук: Скупљени граматички и полемички списи, 1—3, Београд, 1894—96.
- Караџић, Ст. Вук: Српски рјечник (Српска граматика), Беч, 1818.
- Кошутић, Радован: Граматика руског језика (Гласови), Београд.
- Маретић, Томо: Граматика и стилистика хрватскога или српскога књижевног језика, 1, Загреб, 1899, 2, Загреб, 1931.
- Маслов, С. Юрий: Введеие в языкознание, Москва, 1975.
- Милетић, Бранко: Прилог за испитивање артикулације помоћу рендгенових зракова, ЈФ, књ. VII, 1928—1929, 160—200.
- Милетић, Бранко: Изговор српскохрватских гласова (Експериментално-фонетска студија), Београд, 1933, Српски дијалектолошки зборник књ. 5.
- Милетић, Бранко: Основи фонетике српскога језика, Београд, 1952.
- Милетић, Бранко: Поводом Еггблумових радова из српске фонетике и словенске акцентологије, ЈФ, књ. 8, 1928—29, 65—82.
- Николић, Берислав: Деривација и фонетика, Зборник за филологију и лингвистику, VII/2, Нови Сад, 1973.
- Николић, Берислав: Акценатски вид проклизе и енклизе у српскохрватском језику, НЈ, НС, књ. 12, св. 3—6, 1962, 156—178.
- Павловић, Миливој: Основи психофизиологије и психопатологије говора, Београд, 1956.
- Павловић, Миливој: Говорни ток и акценти у књижевном језику, Књижевност и језик, III/8—9, 1956.
- Павловић, Миливој: Језички знак и структура фонеме у језичким системима, ЈФ, књ. 28, св. 1—2, Београд, 1969, стр. 37—74.
- Пецо, Асим: Природа африката српскохрватског језика, ЈФ, књ. XXV, 1961—1962, 161—183.
- Пецо, Асим и Петар Правица: О природи акцената српскохрватског језика на основу експерименталних истраживања, ЈФ, књ. XXIX, св. 1—2, 1972, 195—242.
- Пецо, Асим: Икавскошћакавски говори западне Босне (I дио: Увод и фонетика), Босанскохерцеговачки дијалектолошки зборник, књ. I, Сарајево, 1975.
- Peço, Asim: Les consonnes longues en serbocroate, Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg, No 8—9, 1960.
- Пецо, Асим: Основи акцентологије српскохрватског језика, Београд, 1971.
- Пецо, Асим: Изговор звучних сугласника на крају ријечи у српскохрватском језику, Зборник за филологију и лингвистику, IV—V, Нови Сад, 1961—1962.
- Пецо, Асим: Промене непалаталних сугласника у вези са ј на српскохрватском подручју, ЈФ, књ. XXVIII, св. 1—2, Београд, 1969, стр. 143—188.
- Решетар, Милан: Дуги сугласници у српскохрватском језику, ЈФ, књ. II, св. 1—2, 1921, стр. 111—114.
- Rešetar, Milan: Die ragusanischen Urkunden des XIII—XV Jahrhunderts, A. sl. Ph., knj. XVII, 28—29.
- Решетар, Милан: Језик приморских лекционара, Рад, 136, 116.

Сосир, Фердинанд: Општа лингвистика (превео Сретен Марић), Београд, 1969.

Стевановић, Михаило: Савремени српскохрватски језик, I, Београд, 1964.

Стевановић, Михаило: Савремени српскохрватски језик, II, Београд, 1969.

Шкиљан, Дубравко: Језик и говор у процесу комуникације, Трећи програм, пролеће 1975, Радио-Београд, стр. 399—415.

Владисављевић, Спасенија: Поремећаји говора у школске и предшколске деце, Београд, 1977.

Владисављевић, Спасенија: Неправилан изговор српскохрватских африката, Београд, 1977.

Речник српскохрватског књижевног језика, Нови Сад — Загреб, 1967.

Зорка Кашић